

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.9>

## ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ

**Ковальчук С.О.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики  
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»  
ORCID: 0000-0001-6285-099X*

**Василюк А.Л.,**

*кандидат юридичних наук, професор,  
професор спецкафедри № 6  
Національної академії Служби безпеки України  
ORCID: 0000-0002-1991-2179*

### **Ковальчук С.О., Василюк А.Л. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки.**

Актуальність теми статті зумовлена потребою в подальшому розкритті окремих аспектів проблематики звільнення від кримінальної відповідальності, в тому числі звільнення від неї у зв'язку зі зміною обстановки. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм КК України, сформованої судової практики і доктринальних підходів, особливостей звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

Визначено умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, до яких на основі аналізу статті 48 КК України включено: 1) належність вчиненого особою діяння до числа кримінальних проступків або нетяжких злочинів за винятком діянь, вказаних у цій статті; 2) вчинення особою такого кримінального проступку або нетяжкого злочину вперше. Із урахуванням норм КК України і судової практики наведено коло випадків, за яких особа не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, і встановлено випадки, за яких особа вважається такою, яка вчинила злочин уперше.

На основі практики ВС вказано на дві підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності за статтею 48 КК України: 1) втрату суспільної небезпечності діянням; 2) втрату суспільної небезпечності особою, яка вчинила діяння. Обґрунтовано, що зміна обстановки унаслідок втрати діянням суспільної небезпечності не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь, а її зміна внаслідок втрати суспільної небезпечності особою залежить від волі цієї особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

Розмежовано звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки і декриміналізацію діяння. Із урахуванням доктринальних підходів вказано на доцільність відмежування зміни обстановки від опосередкованої декриміналізації. Доведено, що зміна обстановки є юридичним фактом, наявність якого призводить до виникнення в суду права звільнити особу від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України.

**Ключові слова:** кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, зміна обстановки, суспільна небезпечність, втрата суспільної небезпечності, кримінальне провадження, закриття кримінального провадження.

### **Kovalchuk S.O., Vasyliuk A.L. Exemption from criminal liability due to changes in the situation.**

The relevance of the topic of the article is stipulated by the need for further disclosure of certain aspects of the issues related to exemption from criminal liability, including exemption from criminal liability due to changes in the situation. This has led to the aim of the article to disclose, based on the analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine, established case law and doctrinal approaches, the specifics of exemption from criminal liability due to changes in the situation.

The author defines the conditions for exemption from criminal liability due to changes in the situation, which, based on the analysis of article 48 of the Criminal Code of Ukraine, include: 1) whether the act committed by the person belongs to criminal misdemeanors or minor crimes, except for the acts

specified in this article; 2) whether the person committed such a criminal misdemeanor or minor crime for the first time. Taking into account the provisions of the Criminal Code of Ukraine and case law, the author provides a range of cases in which a person is not subject to exemption from criminal liability due to a change in the situation, and identifies cases in which a person is considered to have committed a crime for the first time.

Based on the practice of the Supreme Court, there are two grounds for exemption from criminal liability under article 48 of the Criminal Code of Ukraine: 1) loss of public danger by the act; 2) loss of public danger by the person who committed the act. It is substantiated that the change in the situation due to the loss of public danger by an act does not depend on the will of the perpetrator and in the vast majority of cases does not relate to a specific criminal offense committed by a person, but to all such acts, and its change due to the loss of public danger by a person depends on the will of that person and relates to a specific criminal offense committed by a person.

A distinction is made between exemption from criminal liability due to changes in the situation and decriminalization of an act. Taking into account the doctrinal approaches, the author points out the expediency of distinguishing between the change of situation and indirect decriminalization. The author proves that a change in the situation is a legal fact which gives rise to the right of the court to release a person from criminal liability under article 48 of the Criminal Code of Ukraine.

**Key words:** criminal offense, criminal liability, exemption from criminal liability, change of circumstances, public danger, loss of public danger, criminal proceedings, closure of criminal proceedings.

**Постановка проблеми.** Ефективність кримінального провадження забезпечується досягненням його завдань, якими законодавець у статті 2 КПК України визнає захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1]. У свою чергу, притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до відповідальності в міру її вини передбачає одразу два завдання: забезпечення невідворотності покарання та встановлення адекватної міри покарання відповідно до тяжкості кримінального правопорушення, особі, яка його вчинила, та іншим обставинам, передбаченим законодавством. Власне, на прикладі цього завдання можна встановити тісний зв'язок між галузями кримінального та кримінального процесуального права. Кримінальне право, будучи правом матеріальним, встановлює караність за кримінальні правопорушення та визначає правила призначення покарань. Однак правовим засобом реалізації кримінального права є кримінальне процесуальне право, яке відіграє допоміжну роль відносно матеріального права [2, с. 22-23]. Тісний взаємозв'язок кримінального та кримінального процесуального права простежується в межах інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Так, норми кримінального права передбачають правові підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності, а норми кримінального процесуального права встановлюють порядок такого звільнення.

Відповідно до частини 1 статті 44 КК України, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом [3]. Вичерпний перелік правових підстав звільнення від кримінальної відповідальності та, відповідно, умов його здійснення за кожної з цих підстав визначаються нормами розділу IX Загальної частини КК України. Однією з таких підстав є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (стаття 48 КК України), актуальність теоретико-правового дослідження якої зумовлене тим, що воно є одним з найбільш складних видів такого звільнення, доктринальне тлумачення та практичне здійснення якого не позбавлене вад [4, с. 23].

**Стан опрацювання проблематики.** Теоретико-правові та практичні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності досліджували Ю.В. Баулін, А.А. Вознюк, І.Г. Глобенко, О.А. Грищенко, О.О. Дудоров, О.О. Житний, І.Г. Івасюк, Ю.В. Луценко, О.А. Марченко, В.О. Меркулова, Д.П. Письменний, О.І. Ющик та інші вітчизняні вчені. Проведені ними наукові розвідки закладають теоретичні підвалини для визначення як теоретичних основ, пов'язаних із розкриттям правових підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності, так і практичних проблем його здійснення. Відзначаючи вагомість теоретичних досліджень зазначеної проблематики, необхідно звернути увагу на потребу в подальшому розкритті окремих її аспектів, у тому числі стосовно звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

**Метою статті** є розкриття, на основі аналізу норм КК України, сформованої судової практики і доктринальних підходів, особливостей звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

**Виклад основного матеріалу.** Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки може здійснюватися судом за наявності умов, передбачених статтею 48 КК України. Умовами звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, відповідно до вказаної статті, є: 1) належність вчиненого особою діяння до числа кримінальних проступків або нетяжких злочинів за винятком діянь, вказаних у цій статті; 2) вчинення особою такого кримінального проступку або нетяжкого злочину вперше [3].

За наявності умов, визначених статтею 48 КК України, не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки особа, яка вчинила: 1) корупційні кримінальні правопорушення, передбачені абзацом 1 примітки до статті 45 КК України; 2) кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, визначені в абзаці 2 примітки до статті 45 КК України; 3) порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (частина 1 статті 286-1 КК України) [3].

У контексті встановлення умов звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 46 КК України, ККС ВС вказує, що такою, яка вчинила злочин уперше, слід вважати особу, котра раніше не вчиняла злочинів або раніше вчинила злочин, що вже втратив правове значення. Тобто, під вчиненням злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості вперше розуміється, що особа раніше не вчиняла будь-якого діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, а також і у випадку, якщо злочин фактично був вчинений нею хоча і не вперше, але на день його вчинення: 1) особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими КК України; 2) особа хоча і була засуджена за попередньо вчинений злочин, однак судимість була погашена або знята; 3) особа не підлягає кримінальній відповідальності, оскільки злочинність раніше вчиненого діяння скасована новим кримінальним законом (постанова від 23.01.2020 р. у справі № 455/1490/17) [5].

Звертаючись до тлумачення статті 48 КК України, Пленум ВС України свого часу вказував, що нею передбачено дві самостійні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності – втрата суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки на час розслідування чи розгляду справи в суді або діянням, або особою, яка його вчинила (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. На сьогодні такий підхід застосовується у практиці ККС ВС, в якій наведені підстави визначаються як умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (постанови від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19, від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [7; 8].

При цьому Пленум ВС України відзначав необхідність розмежування зміни обстановки у широкому розумінні, тобто соціальних, економічних, політичних, духовних, міжнаціональних, воєнних, міжнародних, природних, організаційних, виробничих та інших процесів у масштабах країни, регіону, області, міста, району, підприємства, установи, організації, та у вузькому, – тобто об'єктивних (зовнішніх) умов життя, в яких перебувала особа на час вчинення злочину та які значною мірою позначалися на її суспільній небезпечності (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. Зміна обстановки, наслідком якої є втрата діянням суспільної небезпечності, не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь. На це звертає увагу ККС ВС, який наголошує, що під втратою вчиненого особою діяння суспільної небезпечності кримінальний закон розуміє істотну зміну соціально-економічних, політичних або духовних засад життєдіяльності суспільства, яка відбувається незалежно від волі винної особи і внаслідок якої втрачається суспільна небезпечність не лише конкретного злочину, а й подібних йому діянь (наприклад, скасування надзвичайного стану, перехід країни від воєнного часу до мирного або від однієї системи господарювання до іншої тощо). Такі зміни, як правило, передують рішенням законодавця декриміналізувати ті чи інші діяння, у зв'язку з чим до ухвалення такого рішення законодавчим органом суд може у справах цієї категорії застосовувати статті 48 КК України (постанова від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [8].

Як вказує ККС ВС, особу може бути визнано такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнали таких змін, що унеможливають вчинення цією особою нового злочину. Такі зміни умов життєдіяльності особи повинні носити позитивний характер, дієво впливати на її поведінку і з великою долею ймовірності свідчити про те, що ця особа не вчинятиме у майбутньому кримінально караних діянь. У результаті таких змін у житті істотно змінюється морально-юридична оцінка особи, у зв'язку з чим втрачається доцільність застосування до неї заходів кримінально-правового впливу (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. Такими змінами можуть визнаватися, наприклад, призов особи на військову службу, зміна постійного місця проживання і розірвання зв'язків із кримінальним оточенням,

тяжка хвороба або нещасний випадок, унаслідок якого особа стала інвалідом, тощо. (постанова від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [8]. Про втрату особою суспільної небезпечності може свідчити, зокрема, її працевлаштування на момент судового розгляду, тоді як кримінальне правопорушення було вчинено особою у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, а сама вона на момент його вчинення не працювала (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. Натомість, якщо обвинувачений залишився обіймати посаду, будучи на якій, він вчинив кримінальне правопорушення, однак був усунутий від виконання окремих посадових обов'язків, то це не свідчить про те, що така особа перестала бути суспільно небезпечною (постанова від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17) [9]. Зміна обстановки, яка призводить до втрати суспільної небезпечності особою, ставиться в залежність від волі винної особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки потрібно розмежовувати з декриміналізацією діяння, оскільки вона передбачає застосування частини 1 статті 5 КК України, відповідно до якої закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість, із закриттям кримінального провадження на підставі пункту 4 частини 1 статті 284 КПК України (у зв'язку з набранням чинності законом, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою). На відміну від декриміналізації діяння, звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 48 КК України передбачає втрату ним суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки на час кримінального провадження, а не усунення кримінальної протиправності цього діяння шляхом її скасування.

Поряд із цим, у доктрині кримінального права слушно вказується на необхідність відмежування зміни обстановки від опосередкованої декриміналізації, за якої поліпшення правового становища того, хто вчинив злочин, стає результатом змін не кримінального закону, а тих іншогогалузевих джерел права (як правило, нормативно-правових актів), до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України (наприклад, скасування обов'язкового платежу, що входить у систему оподаткування, скорочення переліку підакцизних товарів або видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню). У подібних ситуаціях, коли відбувається звуження обсягу злочинної поведінки, що стає результатом змін регулятивного законодавства за незмінності кримінального закону, потрібно застосовувати не частину 1 статті 5 КК України, в якій фігурує закон про кримінальну відповідальність, а частину 1 статті 58 Конституції України як норму прямої дії універсального характеру. Остання, завдяки вказівці на зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів, що скасовують відповідальність особи, охоплює і випадки опосередкованої (тобто безпосередньо не поєднаної зі зміною тексту закону про кримінальну відповідальність) декриміналізації [10, с. 141-142].

Згідно з пунктом 5 частини 1 статті 91 КПК України, обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, входять у предмет доказування у кримінальному провадженні [1]. У зв'язку з цим вони підлягають встановленню на підставі доказів із розподілом обов'язку доказування між сторонами кримінального провадження відповідно до вимог статті 92 КПК України.

Свого часу Пленум ВС України зазначав, що для застосування статті 48 КК України необхідно встановити, що після вчинення певного злочину обстановка змінилася таким чином, що вчинене діяння вже не є суспільно небезпечним (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. На сьогодні така позиція застосовується у практиці ККС ВС, який уточнює, що для визнання того, що на час розгляду справи в суді обстановка змінилася, суду необхідно встановити не тільки те, яка обстановка існувала під час вчинення злочину, а й те, в чому полягає її зміна на час розгляду справи, та навести в судовому рішенні конкретні дані, які свідчили б про зміну обстановки та втрату діянням суспільної небезпечності (постанова від 23.01.2020 р. у справі № 161/1390/19) [8].

Як вказує ККС ВС, збереження суспільної небезпечності вчиненого злочину на момент розгляду справи у суді не перешкоджає застосуванню статті 48 КК України у разі, коли у зв'язку зі зміною обстановки особа, яка вчинила злочин, перестала бути суспільно небезпечною (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. У ході вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності внаслідок зміни обстановки, за якої особа перестала бути суспільно небезпечною, суд повинен навести у судовому рішенні дані, які б свідчили про таку зміну обстановки та втрату суспільної небезпечності особою. Висновок про те, що особа перестала бути суспільно небезпечною, суд повинен зробити на підставі комплексного вивчення обстановки життєдіяльності суб'єкта та її впливу на його поведінку (постанова від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17) [9].

Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України – право, а не обов'язок суду, який вирішує це питання в порядку, передбаченому КПК України (пункт 7 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 12) [5]. У разі встановлення підстави, передбаченої статтею 48 КК України, суд на основі частини 3 статті 288 КПК України своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності. І, навпаки, у разі, якщо суд дійде висновку, що внаслідок зміни обстановки втрата суспільної небезпечності не відбулася, підстави для закриття кримінального провадження за статтею 48 КК України відсутні.

**Висновки.** Викладене дозволяє дійти висновку, що звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки передбачає закриття судом кримінального провадження щодо особи внаслідок втрати цієї особою або вчиненням нею кримінальним правопорушення суспільної небезпечності через таку зміну за умов, передбачених статтею 48 КК України. Відповідно, зміна обстановки є юридичним фактом, наявність якого призводить до виникнення в суду права звільнити особу від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України. Зміна обстановки унаслідок втрати діянням суспільної небезпечності не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь, а її зміна внаслідок втрати суспільної небезпечності особою залежить від волі цієї особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С.В. Ківалова та С.І. Кравченка. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 23–28.
5. Постанова ККС ВС від 23.01.2020 р. у справі № 455/1490/17 (провадження № 51-5233км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87179296>.
6. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: постанова Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.
7. Постанова ККС ВС від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623743>.
8. Постанова ККС ВС від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19 (провадження № 51-5089км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96377391>.
9. Постанова ККС ВС від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17 (провадження № 51-871км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90202741>.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.